

מסרטבא לגרפינא' – לזיהוי מקומה של סרטבא, השנייה בתחנות קו המשואות מירושלים לבבל*

מאיר בן-דב

זכות הקביעה והתיאום של לוח-השנה על ראשי חדשיו ומועדיו היתה אחד האמצעים החשובים ביותר שסייעו לחכמי ירושלים לשמור על כתר ההנהגה וההגמוניה הדתית-רוחנית בתפוצות ישראל. מנהיגי ירושלים עמדו על כך, שקביעה זו תצא אך ורק מעירם לכל רחבי הארץ ותפוצות העולם היהודי, וכמיוחד לגולת כבל המבוססת ובעלת היכולת להשיג מעמד של הנהגה נפרדת. בכך הם הכטיחו הן את הנהגתם והן את קיומו של לוח-חגים אחיד ומדויק, שהוא הערובה לקיום אחדות העם. אך כפועל-יוצא הם היו חייבים למצוא פיתרון לבעיית הדיווח המהיר ביותר על מולד הירח, שלפיו נקבעו ימי המועדים החלים באותו החודש. דיווח זה היה צריך להיעשות במהירות, שאם לא כן יטענו חכמי כבל ומנהיגים במקומות אחרים, שחייבים הם לקבוע במרידיהם את המולד ואת הלוח, שכן ההודעה מירושלים משוכשת היא או נמסרת באיחור.

הפיתרון הטכני, שנקבע בשלהי ימי הבית השני, היה מבוסס על העברת המידע בעזרת משור-אות – אותות-אש – שיועלו בראשי הרים גבוהים, אשר קיים ביניהם קשר-עין. מהירות הקשר חייבה קיומן של תחנות מעטות ביחס, שמרחק רב ביניהן, אך שקשר העין ביניהן טוב, ושאר המשואות שיועלו בראשיהן ילך למרחוק. למותר לציין שבידי כל הנוגעים בדבר היתה ידיעה כללית, לפחות, אימתי צפוי היה המולד להופיע, ועל-כן היו האנשים בתחנות-המשואות מוכנים מראש.

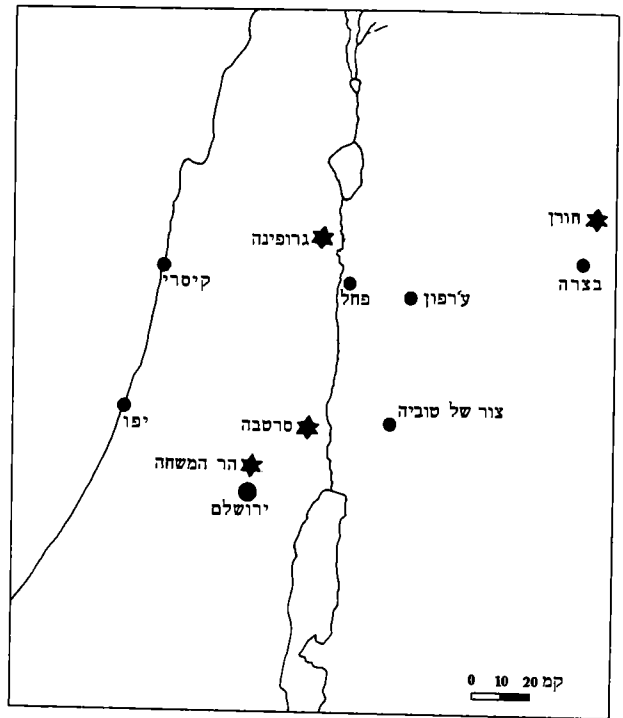
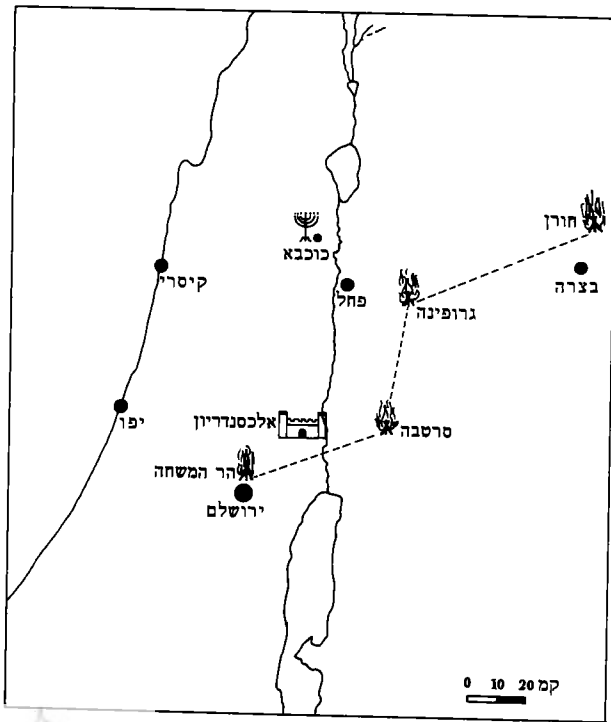
במסכת ראש השנה שבמשנה מצויה ידיעה קצרה על אותה פרשה:

ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה לסרטבא, ומסרטבא לגרפינא, ומגרפינא לחורן, ומחורן לבית בלתי, ומבית בלתי לא זוז משם, אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו במדורת אש.¹

כפני בית-הדין שבירושלים היו מתכנסים העדים לעניין מולד הירח ובית-הדין היה קובע, מחליט ומאשר. משסיכם וקיבל החלטתו, היה צריך להעביר את המידע במהירות לבבל. מכיון שירושלים 'הרים סביב לה' והיא נמוכה מן ההרים המקיפים אותה, ומפני שכיון ההעברה היה מזרחי, נבחרה פסגתו של הר הזיתים – הוא הר המשחה – למקום התחנה הראשונה. מתחנה זו, באמצעות מספר נקודות מצומצם, ארבע במספר – סרטבא, גרפינא, חורן ובית בלתי – היה האות צריך להגיע בבלה.

זיהוי מקום התחנה השנייה, סרטבא, מקובל על הכול כאחד הזיהויים הבטוחים בגיאוגרפיה

* תודתי נתונה לידידי ד"ר י' צפריר שעבר על כתב-היד והאיר את עיני במספר הערות חשובות, אף-על-פי שאין הוא שותף למסקנותי. הציורים הנלווים למאמר זה הם פרי-ידיה של הגב' מרתה ריטמאיר ותודתי נתונה לה על עבודתה הנאה. צילומי קרן סרטבה נעשו בידי מר ז' רדובן.
1 משנה, ראש השנה ד ד, וראה גם המקורות המקבילים בתוספתא ובתלמודים.

מימין: תחנות קו המשואות לפי הזיהוי המקובל של סרטבה; משמאל: קו המשואות לפי הזיהוי המוצע

ההיסטורית של ימי הבית השני והוא נתקבל ללא עוררין, במשך מאה וחמישים שנים מאז נקבע לראשונה. קביעה זו מזהה את סרטבה בראש הר בבקעת הירדן, בחלקה המערבי, מעל נחל פצאל. מעט צפונית-מזרחית מירושלים, שעל פסגתו מצויים שרידי המבצר החשמונאי-הורדוסי, אלכסנדריון.²

קביעה זו קיבלה יתר תוקף מן השם הערבי, שמצאו לפניהם ראשוני החוקרים. לטענתם הערכים כינו את ראש ההר העטור חורבות בשם 'קרן סרטבה' (قرن سرتبة); שם זה שמעו החוקרים מפי הכפריים דרי הסביבה.³ ואמנם הר זה נשקף על פני בקעת הירדן והוא הבולט והמרשים בסביבתו. גובהו כ-380 מטר מעל פני הים וכ-650 מטר מעל פני בקעת הירדן שלמרגלותיו. מפסגתו ניתן לראות את אזור רמת-יששכר, אשר ליד כוכב-הירדן. מקום בו נהגו לזהות את מקום התחנה השנייה, גרפינא.⁴ אמנם הראיה מותנית בקיומו של מזג-אוויר בהיר, אבל בעזרת משואות המודלקות בלילה אין כל קושי ביצירת קשר-עין בין שני האתרים. יחד עם זאת, אין היגיון במשיכת

2 ראה, למשל: 'י' שווארץ, תבואות הארץ, ב, ירושלים תר"ס, עמ' צד-צה, קצט; מ' אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 124; F.M. Abel, *Geographie de la Palestine*, I, Paris 1933, p. 377; E. Robinson, *Biblical Research in Palestine*, II, London 1861, p. 304; R.E. Conder & R.E. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, II, London 1882, p. 396. ראה גם: 'י' צפירי, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, שנה ח חוברות 2-3 (31-32), תשל"ה ושם ביבליוגרפיה.

3 מפי תושבי כפרים בשולי השומרון המזרחי ותושבי הבקעה הערביים שחקרנו בעניין עולה, שכיום אינם מכירים הר בשם 'קרן סרטבה' והשם נשמע להם תמוה. אין בזאת כדי לערער על כך שהחוקרים הראשונים אכן כך רשמו את השם מפי הכפריים המקומיים, וכך מספרים גם 'י' שווארץ וא' רובינסון.

4 ראה, למשל: אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל (לעיל, הערה 2), עמ' 138; הנ"ל, בהשתתפות ש' ספראי, אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, עמ' 67.

קו המשואות לכיוון זה, ואכן לפני מספר שנים הציע כותב שורות אלו, לחזור להצעתו הישנה של שווארץ בדבר זיהוי גרפינא בפסגות הגלעד, בהר עירפון הסמוך לעג'לון.⁵ ממקום זה רואים היטב את הר 'קרן סרטבה' שמעל לבקעת הירדן.

אולם קיים קושי גדול אחר בזיהוי סרטבא — השנייה שבתחנות המשואות — בהר הנקרא היום 'קרן סרטבה'. לדעתי, קושי זה אינו ניתן לפיתרון והוא מוציא לחלוטין את הצעת הזיהוי מתחום האפשרי. אין כל קשר־עין בין פסגת 'קרן סרטבה' לבין הר הזיתים ואף לא בינו לבין הר הצופים או כל רכס־הר אחר הקרוב לירושלים. עניין זה בדקתי מספר רב של פעמים מאז 1967, ואפילו בימים בהם הראות היתה מעולה והייתי מצויד במשקפת, לא הוכחנו הרכסים ולא המגדלים הבולטים והגבוהים שכראש הר הזיתים והר הצופים. לפיכך גם ההנחה שהמשואות הועלו על ראשי מגדלים מופרכת, שכן גם המגדלים עתירי הגובה אינם ניצפים מפסגת ההר.⁶

כאן המקום לציין שהשם סרטבא אמנם מופיע במקורותינו פעמים בודדות בלבד כשמה של התחנה השנייה בקו המשואות; לעומת זאת, אנו מוצאים בין שמות המקומות הערביים בארץ את הכינוי סרטבה למספר מקומות גבוהים. חורבה בשם זה מוכרת באחד מרכסי הרי מירון, סמוך לכפר בית ג'ן; כך קרוי הר סמוך לתבור, בין בית־הספר 'כדורי' לנצרת; ועוד הר בשם זה מצוי במזרח הירדן, באזור שממול ל'קרן סרטבה'. פירוש השם אינו ידוע ונראה שהערבים הצמידו כינוי זה, אותו מצאו בעת כיבושם את הארץ, לפסגות הרים גבוהות, עד שהפך מעין שם נרדף למקום גבוה ובעל תצפית טובה.

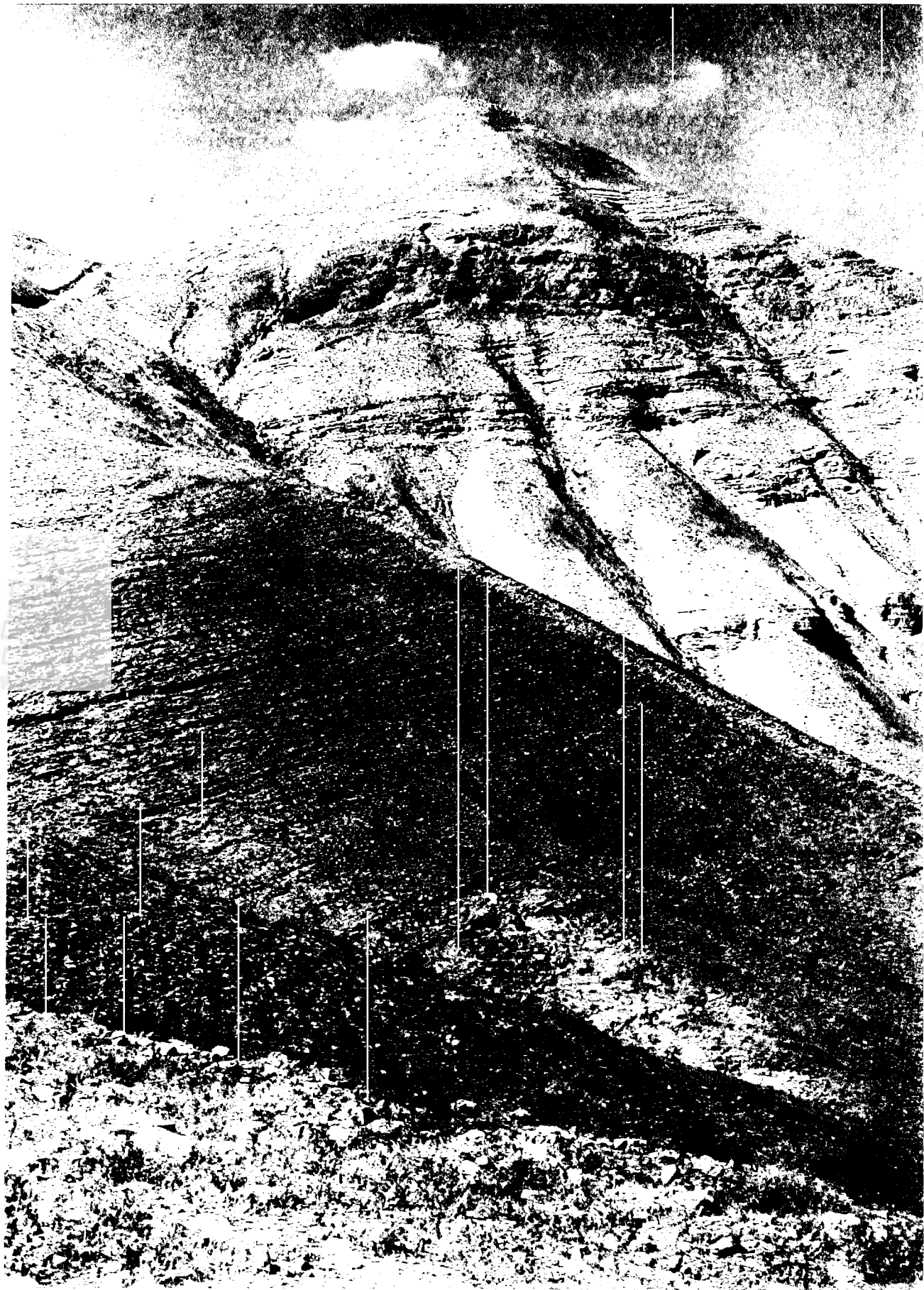
על הקושי שהעלינו בדבר זיהוי סרטבא של המשואות בפסגת 'קרן סרטבה' שמעל בקעת הירדן, נוסף קושי אחר — ההר נודע בימי בית־שני בשם אחר. במאה הראשונה לפני הספירה ובמאה הראשונה לספירה נמצא על פסגת ההר הזה ארמון־מבצר של החשמונאים, שהורדוס טיפח והרחיב והוא היה קרוי אלכסנדריון. שרידי המבצר מצויים על פסגת ההר ועל המדרונות המזרחיים של ההר ובהם קירות מאסיביים, עמודים וכותרות וכן מערכת מסועפת של תעלות־מים וכורות־מים. שכרי כלי החרס הרבים והמטבעות שנמצאו מסייעים לתארך את האתר לימי בית־שני.⁷ אם היה שם המקום, בתקופה בה נוצר הנוהל של העברת המשואות מירושלים לבלבל, אלכסנדריון — כיצד ניישב את הקושי העומד בפני המזהים את סרטבא דווקא באתר זה? עולה מכאן שסרטבא הנוכרת בפרשת המשואות מצויה במקום אחר.

לדעתי הפיתרון מצוי, כחלקו, בחקירת השם. כפי שנאמר, השם או הכינוי 'סרטבא', מופיע במקורותינו רק בהקשר לתחנת המשואות. הפירושים שהובאו עד עתה, דומה שאינם עומדים בפני הביקורת. יש הרואים את מקורו בארמית, כאילו נגזר מן הכינוי 'שורא־טבא', כלומר 'חומה טובה' או 'חומה חזקה' — כינוי המכוון למבצר שבמקום. זו הצעה אפשרית, אך אי־אפשר להוכיחה. יש המציעים כמקור את המלים 'צור־טבא', דהיינו 'סלע איתן', על שום חוסנו של ההר. פירוש מפליג

5 מ' בן־דב, 'שרידי בית הכנסת בכוכב הירדן ובעיית מיקומה של גרופינה מול הש...ון בגלעד', ארץ שומרון, הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ, ירושלים 1973, עמ' 86.

6 ב'טבע וארץ', חוברת ד כרך יב, יוני-יולי 1970, עמ' 172 התפרסם קטע קצר בלתי חתום [מפי יורם בן־מאיר (פיצ'י)] על ניסיון שנעשה לאחר המלחמה וכו הודלקו משואות בהר הזיתים, בסרטבה ובכוכב־הירדן ושכולן ניצפו וניראו. בשיחה שהיתה לי עם מר בן־מאיר הוא מסר לי שאמנם היה ספק רב בתצפית מסרטבה ויהיה המשואה שהודלקה בהר הזיתים. ולאחר זמן סבר שייחבן שנצפתה מדורה מקרית שהודלקה מכיוון דומה.

7 ראה לעיל, הערה 2. לאחרונה נערכה במקום עונת חפירות ראשונה בידי צפירי וי' מגן, וממצאה מאוששים את הזיהוי.

מפת שרידים בנחלת בני טוביה שבעיראק אל-אמיר (על-פי בטלר)

כתובת 'טוביה' בארמית על קיר סמוך לפתח מערה בעיראק אל-אמיר שבעבר-הירדן

אחר ניסה לראות בשם שיבוש של הכיטוי העברי 'שר-צבא', המרמז לשר הצבא שראה יהושע (יהושע ה, יג-טו), ולקבוע שגם שם העיר צָרְתָן שבמעברות הירדן נגזר מכאן.⁸ ברצוננו להציע כאן אפשרות אחרת לאיתורה של 'סרטבא'. בקרבת עראק אל-אמיר שבהרי רמת עבר הירדן המזרחי, מול ירושלים והריה, דרומית-מערבית לרכת-עמון, מצויה ח' אי-צור. זהו האתר שנקרא כנראה בימי בית שני בשם צור (Túρος), או באופן מלא 'צור של בית טוביה'. המלה 'צור' מראה שהיה זה יישוב שנבנה באזור סלעי-הררי. בית טוביה היא המשפחה הידועה מעבר-הירדן המזרחי בתקופה הפרסית וההלניסטית, ובאזור נחשפו בזמנו שרידי המבנים של בני טוביה.⁹ בפפירוסים של זנון, מאמצע המאה השלישית לפני הספירה, נזכרת אחוזתם זו של בני טוביה בשם Σωραβιττ (אולי קיצור של צור בית ט[וביה]). לדעתי, נשתבש מכאן השם לצורה Σωραβιττ (סרטיבי) ומכאן חזר לסרטבא.¹⁰ אין אפוא כל צורך לחפש פירוש ומקור שורשי מלה זו בעברית או בשפות שמיות אחרות, אלא לקבל זאת פשוט כדרך העברתה לעברית של מלה יוונית. במקרה שלפנינו הגלגול הוא שלם, כיוון שאף המלה היוונית כשלעצמה אינה מלה יוונית מקורית בעלת

8 C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, II, London 1896, p. 41. במאמר מפורט זה דן המחבר בכל פרשת שמות קרן סרטבה ומקורותיהם.

9 M. Avi-Yonah (ed.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, II, Jerusalem 1976, p. 527, 'Iraq El-Amir' שם ביבליוגרפיה של כל המחקר והחפירות באתר עיראק אל-אמיר המזוהה כ'צור של בית טוביה'.

10 ב' מזר, 'בית טוביה', כנען וישראל, מחקרים היסטוריים, ירושלים תשל"ד, עמ' 270. במחקר זה מביא מזר את כל החומר על בית טוביה ועל דרך כתיבתו במקורות יווניים. חילופין בסדר אותיות — אחת המקדימה את רעותה — על-מנת להקל על ההגייה, קיימים לרוב בכל הלשונות וגם בעברית, כגון: ארדיכל — אדריכל.

משמעות, אלא היא שיבוש של השם העברי 'צור של בני טוביה' או 'צור של הטוביאדים'¹¹. מכאן שיש אפשרות לזהות את מקומה של סרטבא, השנייה בתחנות המשואות, כאחת הפסגות הגבוהות שבאזור 'צור של בני טוביה', בעבר־הירדן המזרחי. חייבים אנו לציין גם את חולשתה של הצעה זו: נקודת המשואה מצויה היתה בוודאי בראש הר סמוך ל'צור של בני טוביה' ולא ביישוב עצמו, שכן היישוב מצוי במקום נמוך, ולא בקוראיה ישיר לכיוון הר המשחה.¹²

הצופה היום מהר הזיתים לעבר הרי עבר־הירדן מזרחה, רואה בבהירות רבה את האזור של 'צור של בית טוביה'. הרססים באזור צור גובהם כ־800 מטר מעל פני הים וריחוקם מהר הזיתים בקו אווירי כ־50 ק"מ, מרחק המאפשר לראות משואות בכירור.¹³ בדיקה טופוגראפית, על־גבי מפה, מלמדת שקיים קוראיה בין אזור ההרים הגבוהים הסמוכים ל'צור של בית טוביה', לבין רכסי עג'לון הצפוניים להם כ־50 ק"מ. כך שמעבר איתותי המשואות משם לעבר גרפינא — השלישית בתחנות המשואות אשר מיקומה הוצע כאמור בהרי עג'לון — הוא אפשרי.¹⁴ מאידך לא קיים קו ראייה ישיר בין הר הזיתים לבין הרי עג'לון.

בחלק המערבי של עבר־הירדן (ה'פריאה') התקיימו, כידוע, יישובים חקלאיים יהודיים רבים. לא היה כל הכדל בין חבל זה לבין יהודה והגליל, ולא היה קושי לקיים את קו המשואות באזור זה. כאשר עברו את מחסום ההרים שבמערב רמת עבר־הירדן, היתה הדרך לעבר גולת בכל פתחה בפני מעלי המשואות. מקו ראשי זה של העברת המשואות מזרחה, ואשר זה היה יעודו העיקרי, אפשרי שניזונו גם שאר אזורי הארץ. כך המשואות שהועלו בגרפינא שבמזרח הירדן ניצפו גם בארץ־ישראל המערבית, בגליל. שם השיאו משואות בראשי ההרים הגבוהים והעבירו את הידיעות בדברן קביעת ראש החודש לכל ארצות הגליל.

עולה שקו המשואות הראשי, שנועד בעיקרו להעברת המידע לגולת בכל, שימש בעקיפין גם את ארץ־ישראל המערבית. באותה מידה יכלו לצפות מדרום הארץ — ממזרח הר־חברון — אל המשואה שהודלקה בסרטבא — הוא ההר שבאזור 'צור של בית טוביה'. הקשר הזה אינו נופל מן הקשר הישיר מירושלים דרומה. העברה 'מקומית' זו מוצאת את ביטויה במקורות השונים, דוגמת התוספתא, אשר מספרים על משואות שהושאו בארץ־ישראל המערבית.

לסיכום, ההצעה שלפנינו מסתמכת על שני עניינים: מהמקום המזוהה עד כה כסרטבא אין רואים את פסגות הר הזיתים. העניין השני הוא פירוש השם, שמביא אותנו אל 'צור של בית טוביה' שבמערב־הירדן. נראה אפוא בסיס לזהות את מקום התחנה השנייה בקו העברת המשואות מירושלים לכבל במזרחו של הירדן.¹⁵

11 בתקופה ההלניסטית והרומית נודעו שמות רבים חדשים שמקורם מלשונות יווני ורומא והם קיבלו צורה וצליל עבריים. כך, למשל, פניון — עירו של פן, שהפכה לפמיאס, ועירו של טיבריוס — לטבריה.

12 אפשר להשאיר גם את השם השמי־ארמי ולקראו 'צור טבא' שפירושו 'צור שבארץ טוב'. ארץ טוב היא בכל מקרה הגלעד — באזור המוצע על ידינו כמקומה של סרטבא.

13 שרשרת ההרים, שמעברה נמצא אתר עיראק אל־אמיר המזוהה כ'צור של בית טוביה', נראית בבהירות מרכזי הר הזיתים, ומפסגת הר הזיתים אפשר כיום להבחין בפנסי מכוניות נוסעות או בהבהקי שמש של שמשותיהן באותו האזור.

14 ראה לעיל, הערה 3.

15 טענה עיקרית שהעלה בפני י" צפריר היא שבמשנה נזכרות רק תחנות עיקריות ספורות, אך למעשה היו תחנות־ביניים, שאיפשרו קשר נוח בין התחנות. על־פי דעה זו נשמט, כביכול, הבסיס להתנגדות לזיהוי המקובל של סרטבא כ'קין סרטבא' שמעל בקעת הירדן; אבל אם נכניס הנחה ממיזן זה לדיון, נראה לי שאנו מוציאים את עיקר הכוונה מן הקטע שבמקורותינו, וכל זיהוי שחפצים בו אפשר להתפשר עמו.